

С. Ольговський

АНТИЧНА ГІЛЕЯ У ПОНИЗЗІ ДНІПРА

У статті простежено динаміку змін берегової лінії та географічних умов на Кінбурнському півострові у пониззі Дніпра під час грецької колонізації Нижнього Побужжя. Співставлення археологічних та літературних джерел із палеогеографічними даними дозволило відновити природні умови в районі Дніпро-Бузького лиману в античний час і доповнити уявлення про формування греко-варварських зв'язків у регіоні. Сучасний Кінбурнський півострів, відомий в античній традиції як Гілея, мав іншу конфігурацію берегової лінії і був вкритий листвяним лісом. Тут в кінці VII ст. до н. е. з'явилося поселення, яке за своїми морфологічними характеристиками було визначено як сезонне ремісниче торжище, на якому працювали майстри з Подніпров'я, Балкано-Карпатського регіону, Північного Кавказу, а можливо і далеких східних регіонів — Уралу і Західного Сибіру. Проіснувало торжище близько століття і припинило свою діяльність після заснування Ольвії.

Ключові слова: Кінбурнський півострів, Ахиллів біг, Тендрівська коса, Тендрівська затока, Ягорлицька затока, Олеські піски, Ягорлицьке поселення, острів Березань, ремісничий центр, сезонне торжище.

Кінбурнський півострів, стародавня Гілея — земля з оригінальними природними умовами і мікрокліматом, з цікавим історичним минулим, овіяна стародавніми легендами і переказами, міститься між Дніпро-Бузьким лиманом і Тендрівською затокою. Задовго до появи в регіоні грецьких колоністів дельту Дніпра заселяли племена ямної, катакомбної сабатинівської культур. Це були землероби, мисливці, рибалки і ремісники доби бронзи. В ранньому залізному віці історія півострова була пов'язана із скіфськими племенами і грецькими колоністами. Зокрема греки влаштували тут легкоатлетичні змагання на честь свого славетного героя Ахілла. Пізньоримські хроністи Євсевій Кесарійський і

© С. ОЛЬГОВСЬКИЙ, 2024

Евхерій Ліонський, описуючи подорож Андрія Першованого по Скіфії, також згадують Гілею у пониззі Борисфена-Дніпра, звідкіля Святитель вирушив на Кавказ і далі в Елладу. У VIII—X ст. тут зупинялись купецькі і військові кораблі, щоб зробити переоснащення і дрібний ремонт для подальшого просування «із варяг у греки». А у 971 р. київський князь Святослав після візантійського походу мусив зимувати на півострові, оскільки біля дніпровських порогів його очікували печеніги. В давньоруських літописах ця територія отримала назву «Білобережжя».

У XV—XVI ст. на Кінбурнському півострові діяли озброєні загони татар і запорізьких козаків, які займались морським розбоєм і работоргівлею. Відомо, наприклад, що на початку XVI ст. у пониззі Дніпра було пограбовано турецький корабель. Його екіпаж було знищено, але в полон потрапив 5-річний хлопчик — племінник турецького султана Сулеймана I, за якого вимагали великий викуп. Султан викуп заплатив, але вислав загін яничар для покарання дніпровських розбійників, але загін повернувся ні з чим. Розбійники «розчинились» у прибережних степах і лиманських плавнях Аджигола.

Ще у XV ст. на Кінбурні була збудована турецька фортеця, яку у 1736 р. було взято двоцисичним російським загоном під командуванням генерала М. Леонтєва. Але під час Кримської війни 1853—1856 рр. фортецю було зруйновано англо-французькою корабельною артилерією. За умовами Парижського мирного договору Росія не мала права будувати кораблі і морські бази на Чорному морі і у 1857 р. було вирішено розформувати кінбурнський гарнізон і не відбудувати фортецю.

Адміністративно Кінбурнський півострів знаходиться в межах Херсонської обл., лише захід-

Рис. 1. Карта Нижнього Подніпров'я французького картографа Николи Сансона, видана П'єром Мариєт-том у 1663 р.

Fig. 1. Map of the Lower Dnieper region by French cartographer Nicolas Sanson, published by Pierre Mariette in 1663

на кінцева частина Кінбурнської коси входить до складу Очаківського р-ну Миколаївської обл.

Геологічне походження півострова і його сучасні природні умови пов'язані із чисельними коливаннями рівня Чорного моря і впливами дніпровської дельти на місцевий ландшафт. У цьому випадку нас цікавить час грецької колонізації Нижнього Побужжя, тобто перша половина I тис. до н. е., і тогочасні зміни місцевого ландшафту.

Ще у II тис. до н. е., після тривалої фанагорійської регресії, тобто поступового пониження рівня моря, почалось його підняття, під час якого було затоплено велику піщану рівнину, яка утворилась після означеної регресії у пониззі Дніпра. Цей процес був названий німфейська трансгресія. Вода продовжувала наступати, «підпираючи» стару дніпровську дельту, вклинюючись далеко в сушу. Потім море відступило, лишивши за собою сучасний Дніпро-Бузький лиман, а на суші — язички дрібних лиманів і озер. І хоча, за твердженням спеціалістів, сучасний вигляд півострова сформувався близько 1500—2000 років тому, рівень моря неодноразово змінювався, впливаючи на природні умови, русло Дніпра або окремі рукави його дельти мабуть ще неодноразово міняли свій напрямок і сучасна Ягорлицька затока утворилась не пізніше XVIII або навіть XIX ст. Так на картах французьких картографів Нікола Сонсона (1600—1667 рр.) (рис. 1) і Гійома Деліля (1675—1726 рр.) (рис. 2) вона відсутня, на місці

затоки суцільна суша. Сучасна Тендрівська коса (в античній час Ахіллів Дром або Ахіллів Біг) в той час була з'єднана із сушею перемичкою, про що писав ще Страбон (VII, 3, 19) і як це позначено на означених картах Н. Сансона і Г. Деліля. Більше того, на карті Сансона на місці майбутньої затоки, перед Тендрівською косою позначено лісовий масив. Зараз саме за межами сучасної дуже мілкої Ягорлицької затоки закінчується береговий шельф, на краю якого збереглись рештки стародавньої берегової суші, які відділяють затоку від моря, це невеликі піщані острови Довгий і Круглий, порослі очеретом, саме на місці лісу, що зображений на карті Сансона, і які більше нагадують оголену міліну. Далі глибина моря сягає до 20 м і більше.

Підтвердженням підняття рівня моря саме в останні століття свідчить і те, що у вересні 2020 р. співробітники підводної археологічної експедиції ІА НАН України, які проводили дослідження морського дна біля самого кінця Кінбурнської коси, виявили в морі, на відстані 70 м від берега, на глибині 2,1 м рештки фундаменту кам'яної будівлі кінця XVIII ст., яка, ймовірно, входила до комплексу Кінбурнської фортеці часів російсько-турецької війни 1787—1791 рр.¹

1. Користуючись нагодою, висловлюю щирю подяку начальнику підводного загону В. С. Герасимову за надану інформацію.

Рис. 2. Карта Нижнього Подніпров'я французького картографу Гійома Деліля, видана Йоганом Ковенсом та Корнелієм Морт'є у 30—40 рр. XVIII ст.

Fig. 2. Map of the Lower Dnipro region by the French cartographer Guillaume Delille, published by Johannes Covens and Cornelius Mortier in the 30s and 40s of the eighteenth century

В цьому відношенні доречно згадати і про географічне минуле острова Березань, який знаходиться недалеко від гирла Дніпро-Бузького лиману і, звичайно, також підпадав під вплив коливань рівня моря. М. Ф. Болтенко називає острів брилою одеського вапняку, що відірвалася від основного вапнякового масиву на материк, який в цьому місці закінчується Аджиякським мисом, на якому міститься сучасне село Рибаківка (Болтенко, 1960, с. 38). Цей же автор називає і розміри острова: його довжина з півночі на південь дорівнює 852 м, а ширина — 350 м. Щоправда, ці дані були опубліковані ще у 1960 р., а за рахунок абразивності, як стверджують спеціалісти, море щороку «з'їдає» в середньому до 0,3 м острівного узбережжя. Особливо цей процес помітний з боку моря і, як результат, врешті, прийшлося навіть демонтувати канатний міст до причалу, зведений у 60-х рр. і який функціонував ще у 90-ті роки XX ст. Фундамент його опорних конструкцій зараз знаходиться на самому краю крутого абразивного берега.

За писемними даними, у 645 р. до н. е. на острові виникає давньогрецьке поселення, яке сьогодні ототожнюють із містом Борисфен. Археологами тут досліджено архаїчні землянки, міські квартали із кам'яною забудовою, некрополь, принаймні два храми, керамічну майстерню і декілька майстерень, в яких обробляли, а можливо, і виплавили залізо.

На початковому етапі свого існування Борисфен був жвавим торгівельним центром, куди з'їжджалися торгівці і ремісники із навколишніх земель, а також із Середнього Подніпров'я, Балкано-Карпатського регіону і далеких східних районів. Але постає цілком закономірне питання: навіщо було засновувати місто на такому маленькому клаптику землі? Навіть якщо враховувати вже згадану абразивність берега, острів мав розміри більші за сучасні приблизно на 500—600 м. Якщо це було продиктовано умовами безпеки, то яким чином населення забезпечувало себе усім необхідним. Адже, яким би важливим центром поселення на острові в той час не було, важко уявити, що його мешканці жили тільки привозними продуктами. І ще одне суттєве питання — на сучасному острові немає питної води. Судячи з усього, не було місцевих джерел прісної води і в античний час. Як згадують археологи, які працювали на острові в експедиції В. В. Лапіна у 1960-х рр., під час затяжних штормів вони мусили додавати в їжу морську воду, яку брали із протоки між островом і материком, де вода за рахунок течії із Дніпровського лиману була не така солоня, як з боку моря. Так в даному випадку йдеться про групу в декілька десятків чоловік, яка проводила на острові 1—2 місяці, а що казати про чисельне населення міста, яке мешкало тут постійно? Тому не дивно, що ще на початку XX ст., коли на острові почали проводити перші археологіч-

ні дослідження, було висловлено припущення, що на момент появи у Нижньому Побужжі перших грецьких колоністів острів Березань був з'єднаний із материком і, можливо, мав вигляд вузького мису або коси, яка виступала далеко в море і закінчувалась скельним розширеним підвищенням. На підтвердження цього припущення С. Д. Пападимитріу наводить дані про глибину протоки між островом і материком в місці гіпотетичної перемички. За його свідченням, вона дорівнює в середньому до 1 м і лише посередині протоки сягає трохи більше 2 м, але ця заглиблена відстань дуже коротка і це дозволяло мешканцям навколишніх сіл менше століття тому навіть переганяти на острів худобу для випасу (Лашин 1966, с. 129). Згадаймо, що і будівля, виявлена біля Кінбурнської також була на глибині трохи більше 2 м.

У звіті М. Ф. Болтенка зберіглась фотографія початку 1930-х рр., на якій при різкому згоні води від сильного берегового вітру проявилась коса в бік острова Березань від материкового берега (рис. 3). А на карті французького картографа Ф. П. де Волана 1791 р. частина цієї коси ще була частиною материкового берега (рис. 4). Стародавнім узбережжям були, ймовірно, Одеська і Дністровська банки — прибережна мілина західніше Аджиякського мису.

Отже, берегова лінія і географічна ситуація в районі Буго-Дніпровського лиману постійно мінялись, але при їх вивченні основна увага приділялась змінам в районі о. Березань, де проводились активні археологічні дослідження. Кінбурнський же півострів, на якому до недавнього часу археологічні пам'ятки, крім курганів доби бронзи, відомі не були, цікавив дослідників лише у зв'язку із локалізацією античної Гілеї.

Сьогодні більша частина Кінбурнського півострова вкрита наносним піском та подекуди

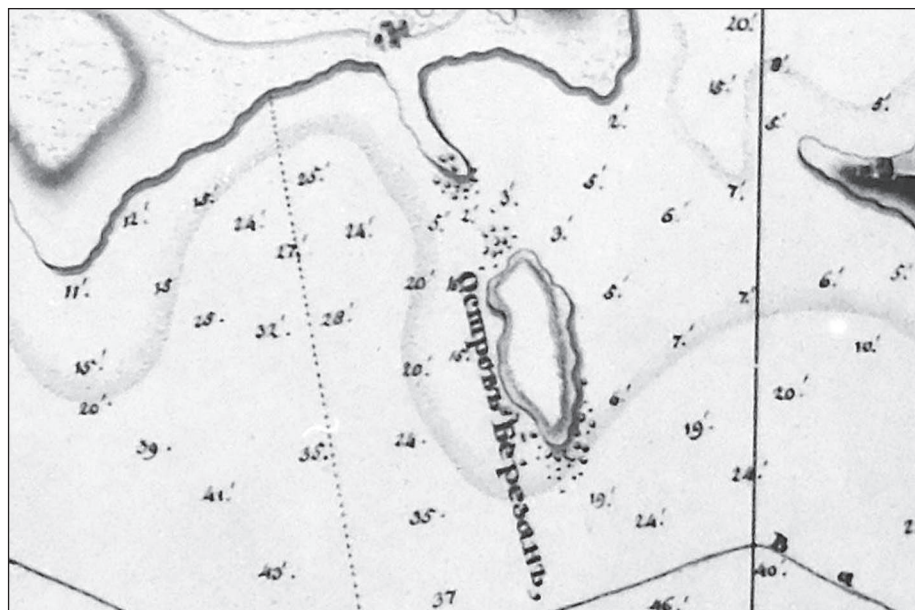
Рис. 3. Оголена згоном коса від материкового берега з боку с. Рибаківка до острова Березань. Фото зі звіту М. Ф. Болтенка, 1930-ті рр.

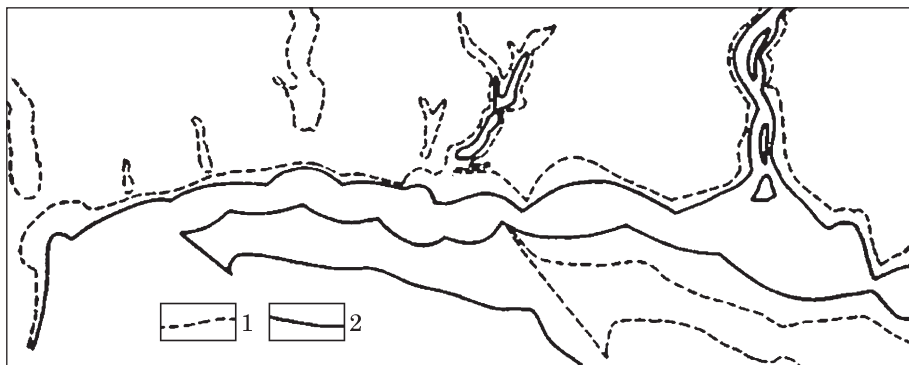
Fig. 3. The spit from the mainland shore from Rybakivka village to Berezan Island, exposed by the wind. Photo from the report of M. F. Boltenko, 1930s

солончаковим степом, серед якого трапляються соляні озера, які, ймовірно, є рештками одного або декількох рукавів дніпровської дельти, які впадали у Ягорлицьку затоку, або ж протікали по території, яка згодом стала затокою, і впадали у море і про які Геродот писав, що там, в гирлі Борисфена (Дніпра) сама собою осідає незліченна кількість солі (IV, 53). При цьому мова у стародавнього історика не може йти про основне сучасне русло Дніпра, оскільки Геродот тут же пише, що Борисфен поблизу моря вже потужна ріка і від моря відома на сорок днів плавання до землі Герра, а також в його гирлі утворюється лиман, в який впадає, приєднуючись до Борисфена, Гіпаніс (Південний Буг). Тобто це судноплавна його частина і при тамошніх глибинах видобувати сіль було прос-

Рис. 4. Карта острова Березань французького картографа Ф. П. де Волана 1791 р.

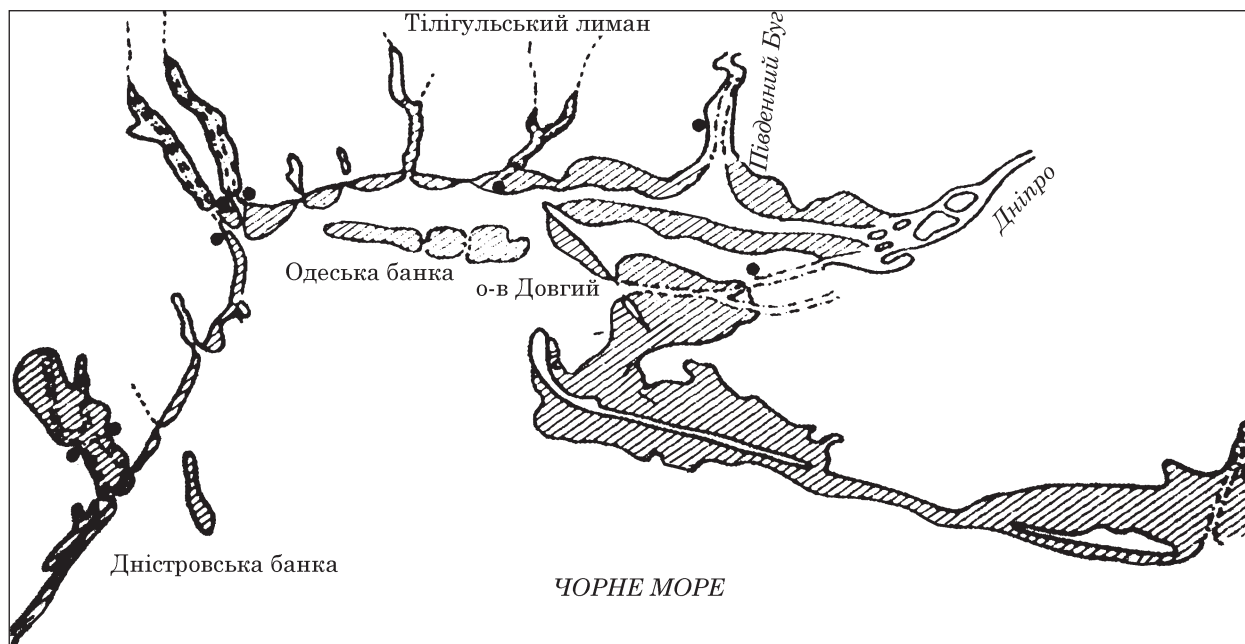
Fig. 4. Map of Berezan Island by the French cartographer F. P. de Wollant in 1791

Рис. 5. Реконструкція конфігурації узбережжя Буго-Дніпровського лиману (за К. К. Шиліком): 1 — сучасна берегова лінія; 2 — берегова лінія за часів фагорійської трансгресії

Fig. 5. Reconstruction of the configuration of the Bug-Dnieper estuary coast (after K. K. Shilik): 1 — modern coastline; 2 — coastline during the Phagorian transgression

Рис. 6. Берегова лінія Північно-Західного Причорномор'я в античний час (за І. В. Бруяко та В. А. Карпенко)

Fig. 6. The coastline of the Northwest Black Sea in Graeco-Roman times (after I. V. Bruyako and V. A. Karpenko)

то неможливо. А в середині півострова, крім невеликих озер, які влітку пересихають і навколо них по берегу утворюється соляний шар, можна спостерігати досить великі масиви, порослі травою темного бордового кольору із водянистими сукулентними стеблами солоними на смак. Ймовірно ця трава росте на місці колишніх солоних озер. Не зважаючи на істотні відмінності між картами Н. Сансона і Г. Деліля, можна лише сказати, що конфігурація узбережжя і природні умови Кінбурнського півострова за останні сторіччя зазнали суттєвих змін.

К. К. Шилік, який докладно вивчав палеографію Нижнього Побужжя в античний час, вважає, що загальна ширина акваторії Бузького лиману на той момент була меншою на 1,5 км, а Дніпровського — на 3—4 км (Шилік 1975, с. 89). При цьому довжину Кінбурнської коси дослідник продовжує майже на 45 км і розміщує її кінцеву частину біля Одеської затоки (рис. 5).

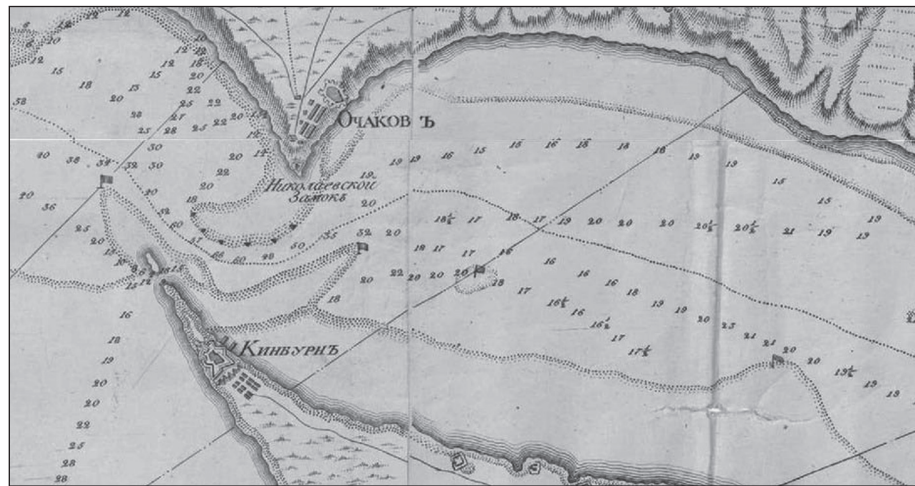
М. М. Ієвлев також вважає, що акваторія Березанського і Бузького лиманів була значно вужчою і, посилаючись на свідчення французь-

кого інженера і картографа першої половини XVII ст. Гійома Боплана, поміщає в гирлі Бузького лиману піщані острови, а власне сам лиман зображує як систему рукавів, які утворюють дельту (Ієвлев 1992, с. 132).

Такі ж зміни берегової лінії Буго-Дніпровського лиману і Кінбурнського півострова відзначають і І. В. Бруяко та В. А. Карпенко (рис. 6; Бруяко, Карпенко 1992, с. 89). Їхня реконструкція, за виключенням деяких невеликих відмінностей, практично співпадає із фрагментом лоцї Дніпровського лиману кінця XIX — початку XX ст. (рис. 7), на якій, крім берегової лінії, позначені глибини русла і намічені кордони берегового шельфу, які за умови врахування підняття рівня води можна вважати стародавнім узбережжям. Дніпровський і Бузький лимани виявляються значно вужчими, що підтверджує припущення К. К. Шиліка, відносно ширини Дніпровського лиману, про що йшлося вище, а також І. В. Бруяко та В. А. Карпенко, які навіть намітили на своїй реконструкції широку подвійну протоку через весь півострів, яка впадає в море в районі

Рис. 7. Акваторія Дніпровського лиману на лоцтї кінця XIX ст. з позначенням кордонів берегового шельфу

Fig. 7. The water area of the Dnieper Estuary on the late nineteenth century map with the boundaries of the coastal shelf

сучасної Тендрівської коси. Ширина протоки між м. Очаків і Кінбурнською косою також набагато менша за рахунок мисів, які виходили далеко в море і збоку Очакова, і збоку Кінбурнської коси. Це, до речі, підтверджує перекази про небезпеку пропливання козацьких чайок повз Очаківську турецьку фортецю у XVII ст. Можливість безпечного потрапляння в море для них давала саме протока яка проходила по півострову.

Таким чином, зрозуміло, що акваторія Дніпро-Бузького лиману, і територія Кінбурнського півострова за час, що минув від появи тут грецьких колоністів зазнали суттєвих змін. Проте, оскільки реконструкція геологічної і гідрологічної обстановки у Нижньому Побужжі цікавила дослідників лише у зв'язку з топографією Ольвії та її найближчих територій, то поза їхньою увагою лишались лівий берег Дніпровського лиману, південь Кінбурнського півострова та Ягорлицька затока.

Геродот був чи не перший із стародавніх авторів, хто писав про Кінбурнський півострів, який в античній традиції називався Гілея. Так у місцевому, грецько-колоніальному варіанті легенди про походження скіфів цей історик переказує міф, у якому Геракл, здійснивши свій черговий подвиг і добувши биків Геріона переганяв їх до мікенського царя Еврісфея, але однієї негожій ночі в нього хтось вкрав коней, якими він запрягав свою колісницю. Шукаючи їх, Геракл дістався до країни, яка іменується Скіфією і, врешті, потрапив до місцевості Гілея, де він у печері зустрів дивну істоту змішаної породи — напівдіву, напівзмію. Верхня частина тіла у неї була жіноча, а нижня зміною. Саме у цієї істоти і перебували коні, яких, за легендою, вона погодилась повернути Гераклу лише після того, як він вступив з нею у зв'язок і вона народила йому трьох синів. Від молодшого із синів, ім'я якого було Скіф, і походять всі скіфські боги (IV, 9).

Як з'явилась легенда, передана Геродотом, від кого він її почув, невідомо. Адже за грецьким варіантом, Геракл добув биків на острові

Еріфея, який знаходився за Геракловими стовпами, тобто в Атлантичному океані. Син Вулкана, велетень-розбійник Какос, який жив у печері на Авентинському пагорбі, вкрав у Геракла биків, коли той дістався Альпійських гір. Але Геракл досить швидко знайшов печеру, в якій була схована худоба, вбив Какоса і вже без перешкод пригнав стадо до Еврісфея. Про коней же і роман чи інтрижку із зміеногою істотою в легенді нічого не говориться. Тим більше, де Атлантичний океан або, навіть, і Альпи, і де Кінбурнський півострів! Зрозуміло, що Геродот записав трансформований варіант грецької легенди, прилаштований під місцеві традиції. Але ця легенда була вельми популярна у Північному Причорномор'ї протягом тривалого часу. Зображення зміеногої богині — праматері скіфів можна бачити на творах скіфо-античної торевтики IV ст. до н. е., наприклад, на золотих бляшках із курганів Куль-Оба та Велика Близня або ж на кінському налбнику із кургану Цимбалка. Да і Геракл був шанованим героєм у Північному Причорномор'ї й у скіфів зокрема.

Судячи із змісту легенди, Гілея була добре відома і грекам-колоністам, і скіфам. Про це свідчить інша розповідь Геродота про трагічну долю скіфського мудреця Анахарсіса, який, хоча і був нащадком царського роду, але на владу в Скіфії не претендував, романтика кочового життя і військовий побут його також не цікавили, а бажаючи пізнати мудрість, він відправився мандрувати, відвідав чимало країн, побачив багато нового і цікавого. Перебуваючи в Греції, Анахарсіс відзначився як визначний філософ і був визнаний одним із семи найвидатніших мудреців. Він був знайомий із багатьма визначними особистостями Еллади, зокрема Солоном і навіть брав участь в його реформаторській діяльності. Про нього складали вірши а в школах Еллади вивчали біографію Анахарсіса.

Ще перебуваючи в Греції, Анахарсіс вирішив, що якщо йому судилося повернутись додому живим, він віддячить Матері богів, відповідно до

малоазійських обрядів, які він бачив на святкуванні на її честь. Повернувшись до Скіфії, він подався до Гілеї, яка, за свідченням Геродота, знаходиться біля Ахіллового Дрома і там під час відправлення релігійного обряду на грецький зразок, за яким його застали скіфи, був убитий своїм рідним братом, скіфським царем Савлієм, який, на відміну від Анахарсіса ревно оберігав патріархальні звичаї свого народу (IV, 76).

Обидві легенди, записані Геродотом, свідчать, що Гілея була місцевістю пустельною, незаселеною, бо, по-перше, згідно з міфологічною традицією, контакти богів і напівбожественних істот з людьми були обмеженими і вони повинні були жити у віддалених пустельних районах, які вважались священними. Для прикладу можна згадати легенду про мудрого кентавра Хірона, наставника Геракла, який жив в одній з печер Пеліона — лісистого гірського хребта у Фессалії. По-друге, Анахарсіс для відправлення своїх обрядів прийшов до незаселеної землі, яка і в його уявленні була священною і треба було дотримуватись секретності. Крім того, він, мабуть, здогадувався, що його чекає, якщо скіфи дізнаються, що він зраджує скіфські традиції.

Далі Геродот досить точно описує місцезнаходження Гілеї серед скіфських земель та річок. За його словами, вона знаходиться на південь від місцевості, де мешкають скіфи-землероби, яких ольвійські колоністи називали борисфенітами. «Якщо перейти Борисфен (мається на увазі межиріччя Буга і Дніпра, тобто з правого берега), то перша від моря — країна Гілея» (IV, 18). З другого боку Гілея обмежена рікою Гіпакіріс, яка, за словами Геродота, бере початок з озера і тече посеред земель вже скіфів-кочовиків, впадаючи в море біля міста Каркінітіда (IV, 55).

Яку з нині існуючих річок Геродот назвав Гіпакірісом, незрозуміло. Дослідники припускають, що це можуть бути Інгул, Інгулець, Молочна, Сіверський Донець. Кожна з цих гіпотез має слабкі місця і остаточно питання ототожнення Гіпакіріса досі не вирішено (Доватур та ін. 1982, с. 287).

Таким чином, область Гілея, обмежена річкою Борисфеном з одного боку і Чорним морем з другого, бере початок від Тендрівської коси (Ахіллів Дром) на заході і займає територію Кінбурнського півострова на півдні Херсонської обл., простягаючись до загадкової річки Гіпакіріс. М. І. Соколовський намагався визначити довжину Гілеї із заходу на схід в 140 км (Соколовський 1971, с. 288), але, відміряючи цю відстань, так і не натрапив на Гіпакіріс.

За словами Геродота, в цю землю впадає (в іншому перекладі — по цій землі протікає) ще річка Пантікап, що, як і Гіпакіріс, бере початок з озера і не ототожнюється з жодною з нині відомих річок. Пантікап відокремлює землі скіфів-землеробів від скіфів-кочовиків. Вона доступна для кораблів з моря (IV, 47). Але жод-

на із сучасних приток Дніпра для кораблів з моря недоступна.

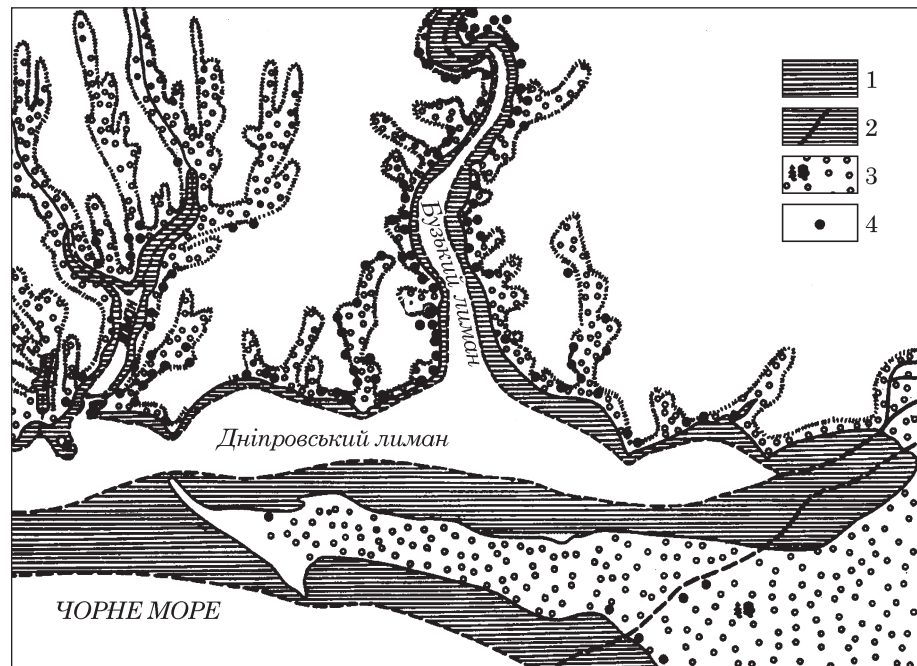
Говорячи про Гілею, Геродот акцентує увагу на тому, що там багато найрізноманітніших дерев, а в Скіфії, за його словами, ніде, крім Гілеї, не зустрінеш ніяких дерев (IV, 19). В записках мандрівників XIV—XV ст. член Одеського товариства історії і старожитностей Ф. Брун знайшов і опублікував свідчення, що ще в середні віки в лісах Геродотової Гілеї було багато хвойних дерев, ліси були густіші і займали набагато більшу територію, ніж у XIX ст. (Брун 1860, с. 238). Одеський археолог П. О. Бурачков, який працював на півдні України в кінці XIX ст., також згадує розповіді свого прадіда про те, що у XVIII ст. від мису Кінбурн до м. Олешки над лиманом був густий, хоча і не суцільний ліс, де росли дуб, береза, вільха, ясеня. В лісі водилось багато диких тварин — кіз, свиней і навіть оленів. Крім того, в його часи в лісі було багато старих пенеків, які свідчили, що колись він був ще густішим (Бурачков 1875, с. 3). Ці свідчення підтверджуються і дослідженнями біологів і ґрунтознавців. Так пилковий аналіз з Кардашинського торфовища біля Цюрупинська підтвердив, що в період пізнього голоцену тут росли дуб, в'яз, вільха, береза, граб, клен, липа, сосна (Островерхов 1979, с. 116).

Сама назва Гілея перекладається із давньогрецької мови як лісиста місцевість, полісся. Це знайшло відбиток і у сучасній топоніміці цього району. Так місто Цюрупинськ, що на березі р. Конка, на Херсонщині раніше називалося Олешки. Назва ця походить від характеру місцевості — Полісся, Оліссія, Олешшя. На цьому місці у 1711—1728 рр. розміщувалась Олешківська Січ, а зараз великий навколишній піщаний масив називається Олешківськими пісками. Але відсутність лісів вже на початку XIX ст. внесла деяку плутанину і з часом зумовила помилкове трактування назви міста Олешки, яке наче походить від імені Олексій. Наприклад, у російськомовному виданні «Большая Советская энциклопедия» у статті про м. Цюрупинськ пишеться, що колишня назва міста — **Алешки**, хоча в іншому томі є окрема стаття вже про м. **Олешки** (виділено мною — С. О.), нинішня назва якого — Цюрупинськ (Ольговский 2014, с. 96). І. С. Забелін у XIX ст. допускав назву міста як Алешки, так і Олешки, але походження назви все одно пов'язував не з чоловічим іменем, а із літописним Олешшям — городищем-пристанню у пониззі Дніпра, де за літописними даними у 1084 р. князь Давид Ігоревич захопив і пограбував греків або грековичів. Знаходилося це руське торгівельне пристанище посеред суцільного лісу і назва Олешшя означало лісисту місцевість (Забелін 1895, с. 1, 2).

Нині робляться спроби відновити на Кінбурнському півострові ліс, але через зміни кліматичних умов і ландшафту, викликаних коливанням рівня моря, це можна зробити лише

Рис. 8. Палеогеографічна реконструкція узбережжя Дніпро-Бузького лиману у VII — на початку V ст. до н. е. (за М. М. Ієвлевим): 1 — площа затопленої частини суші; 2 — стародавні протоки дніпровської дельти; 3 — заплавні ліси; 4 — поселення та тимчасові стоянки Ольвійської хори

Fig. 8. Paleogeographical reconstruction of the Dnieper-Bug estuary coast in the 7th — early 5th centuries BC (after M. M. Ievlev): 1 — area of the flooded part of the land; 2 — ancient channels of the Dnieper delta; 3 — floodplain forests; 4 — settlements and temporary camps of the Olbian chora

частково. Зараз ця місцевість вкрита солончаковим степом, подекуди збереглися соляні озера, в яких мешканці із прибережних сіл й досі добувають крупнозернисту сіль. Місцями ростуть невеликі, насажені останнім часом, лісові хвойні масиви. У прибережній частині Кінбурнський півострів вкритий піщаними кучугурами, із яких вітром іноді видуває стародавні річчї і навіть окремі поховання, які відносяться до різних епох, але вони, як правило, не були пов'язані із конкретними пам'ятками.

Місцеві старожили розповідають, що по Кінбурнському півострову дійсно протікала дніпровська протока, яка називалась Козацькою і через яку, ще в давні часи, козаки, здійснюючи свої морські походи, потрапляли із Дніпра в море, оминаючи турецьку фортецю Очаків. Але ні на сучасних картах, ні на згаданих картах XVII—XVIII ст. ніякі протоки не позначені. Примітним є лише те, що не існувало ні Кінбурнської коси, ні Ягорлицької затоки. Проте на вказаних вище картах К. К. Шиліка, І. В. Бруяко і В. А. Карпенка із сучасними реконструкціями палеогеографічних умов Нижнього Побужжя VII—V ст. до н. е., а також в колективній монографії, присвяченій сільській окрузі Ольвії, на карті, складеній М. М. Ієвлевим, позначено дві протоки, які протікали по території Кінбурнської коси, з'єднуючи Дніпровський лиман з морем (рис. 8; Крыжицкий и др., 1989, с. 15, рис. 2).

Яку ж роль відіграла ця територія в античні часи, якщо про неї часто згадується в античній міфології та історичній традиції?

До недавнього часу на Кінбурнському півострові були відомі лише кургани доби бронзи і окремі знахідки речей скіфського типу, втім не пов'язані з конкретними поселеннями чи городищами. Іноді вітром з піщаних дюн виноси-

лися окремі предмети з поховань різних епох. Але у 1972 р. під час розвідувальних робіт на березі Ягорлицької затоки, на місці плантажної оранки за 12 км на північ від с. Іванівка-Голопристанського р-ну Херсонська археологічна експедиція Інституту археології виявила поселення архаїчної доби, яке датувалось кінцем VII — IV ст. до н. е. (Рубан 1980, с. 122). В науковий обіг ця пам'ятка увійшла під назвою Ягорлицьке поселення.

Топографічні умови поселення складні. Розташоване в прибережних пісках Ягорлицької затоки, воно має лише окремі невизначні осередки культурного шару, чіткі кордони не визначаються, оскільки ніяких житлових або господарських споруд не виявлено, знайдено лише рештки металургійного горна. Але з піску вітром видувається багато уламків кераміки, виробів із скла, заліза, міді, свинцю. Саме кераміка і дозволила визначити дату цієї пам'ятки.

Таким чином, початок існування поселення хронологічно збігається з початком грецької колонізації Нижнього Побужжя, але на відміну від Борисфену на острові Березань або Ольвії, Ягорлицьке поселення мало суто ремісничий характер. Дослідження показали, що його мешканці займалися скловарінням і виготовленням виробів із скла, обробляли кольорові метали та займалися ливарним ремеслом, обробляли залізо, про що свідчать рештки горна, а також залізні і мідні шлаки, вишлески бронзи, аморфні зливки міді, свинцю, олова, шматки силікату і оплавлені шматочки скла. Деякі речі з бронзи мають ливарні шви, невідрубані ливники або так і лишилися напівфабрикатами, тобто з незакінченою обробкою.

Визначити кордони поселення, чи сказати щось конкретне про населення або густоту заселення неможливо. Але, наприклад, бронзові

вироби знаходять собі аналогії у Середньому Подніпров'ї, на Балканах у Фракійському басейні, на Північному Кавказі і навіть у Східному Сибіру. Звертає на себе увагу і те, що при великій кількості виробів, які слід вважати продукцією місцевих ремісників, та відходів виробництва на поселенні практично не виявлено ніяких інструментів. А. С. Островерхов, один із перших дослідників поселення, називає лише один молот-пуансон, а у Херсонському обласному краєзнавчому музеї зберігалась стулка ливарної форми для відливання наконечників стріл, знайдена під час збору підйомного матеріалу. До спеціалізованих знарядь відносяться також уламки тиглів із слідами мідних окислів або напливів металу чи силікату. Не виявлено ніяких слідів і майстерень з плавильними печами, які, ймовірно, були тимчасовими, відкритого типу.

За такими морфологічними ознаками, а саме: відсутність культурного шару, довготривалих житлових споруд і стаціонарних майстерень можна припустити, що поселення носило тимчасовий, ймовірно сезонний характер і працювали на ньому заїжджі майстри — вихідці із різних районів ойкумени. Жили вони у тимчасових житлах — наметах, кибитках тощо. Відсутність знарядь праці ремісників можна пояснити лише тим, що весь реманент завозився на час роботи або торгівлі продукцією, виготовленою на місці, а після закінчення робочого періоду майстри відїжджали, забираючи все із собою. Про торгівельний характер поселення свідчить і керамічний матеріал, який являв собою, в основному, привозний високохудожній розписний посуд та амфорну тару (Рубан 1980, с. 105), тоді як усі інші знахідки явно варварського походження, що вказує на торгівельні контакти грецьких колоністів з місцевим населенням.

Мобільний або бродячий спосіб виробництва і торгівлі був притаманний у різні часи не тільки кочовим народам. Наприклад, для доби бронзи можна відзначити поховання ливарників, супроводжені ливарними формами або іншим ремісничим реманентом і розташовані далеко від поселень. Показові і поодинокі знахідки ливарних форм на поселеннях, на яких більше ніяких слідів місцевого ремесла не виявлено, що можна пояснити лише роботою заїжджих майстрів, які працювали з тимчасовими горнами. Із бродячими майстрами пов'язані і чисельні скарби ливарників доби пізньої бронзи у Північному Причорномор'ї, також не пов'язані із населеними пунктами. І такий вид промислу зберігався протягом всієї історії. Відомо, що ще у XVIII і XIX ст. в села заходили майстри різних спеціальностей, які виготовляли дрібні речі, задовольняючи попит селян, які іноді ніколи із свого села не виїздили. Навіть нещодавно, ще у XX ст. кочові цигани, чоловіки яких були вправними ковалями, прибувши до якогось населеного пункту, ставали неподалік

табором і вже через декілька годин продавали ковальську продукцію, зроблену на місці у переносних горнах — кінські підкови, серпи, коси, лека ножів тощо, і затримувались вони на одному місці поки їхня продукція знаходила попит. А селяни, коли хотіли нахвалити свої залізні знаряддя, традиційно нагороджували їх епітетом «циганський» (Бонковська 1991, с. 22).

Місце для тимчасового ремісничого поселення-торжища було вибрано не випадково. Місцевий ліс був джерелом достатньої кількості деревного вугілля, місцеві натрієво-кальцієві піски використовувались для скловаріння, на узбережжі Дніпро-Бузького лиману є поклади гепатитових пісків, які, на думку А. С. Островерхова, могли бути використані заїжджими металургами для отримання заліза. Тобто при заснуванні поселення враховувалась, насамперед, сировинна база. Крім того, поряд з поселенням протікав один із рукавів дніпровської дельти, можливо на той час судноплавний, звідкіля можна було брати прісну воду, а неподалік є також декілька соляних озер, з яких і в давнину видобували сіль. При цьому поселення розташовувалось не на березі моря, а в глибині суші, якою в давнину була Ягорлицька затока.

З чим же можна пов'язати припинення життя на такому важливому і вигідно розташованому поселенні? Навряд, що причиною були географічні зміни. Ймовірно, це було зумовлено заснуванням у пониззі Гіпаніса-Буга на початку VI ст. до н. е. Ольвії. Ще донедавна цю грецьку колонію вважали розвиненим ремісничим і торгівельним містом, ремісники якого, начебто, з самого початку налагодили виробництво варварських речей для задоволення потреб місцевого населення. Більше того, йшлося навіть про виділення особливої «ольвійської школи» художньої обробки кольорових і дорогоцінних металів (Прушевская 1955, с. 325—355). А Ягорлицьке поселення, час існування якого вкладається якраз в період між заснуванням Борисфена і Ольвії, не могло витримати конкуренції з таким потужним центром. Але ситуація з обробкою кольорових металів в Ольвії и виготовленням якоїсь специфічної продукції для місцевого тубільного населення досить не проста.

При наявності принаймні п'яти відомих на сьогоднішній день металообробних майстерень архаїчного часу слід відзначити деякі їх морфологічні риси. Насамперед, в Ольвії не виявлено ніяких спеціалізованих інструментів ливарника. Можна назвати лише декілька (до десятка) фрагментів ливарних форм для відливання наконечників стріл, які, як це не дивно, не були пов'язані з конкретними майстернями. Лише останнім часом на ділянці Р-25 було відкрито майстерню в якій виявлено стулку ливарної форми для відливання бляшок із зображенням вовка і голівок хижого птаха, щоправда V ст. до н. е. (Ольговський 2016, с. 190). Самі майстерні виглядають також досить дивно. Про їх виробничу призна-

чення свідчать рештки плавильних горнів, але культурний шар із специфічним заповненням із вугілля, шлаків, вишлесків металу тощо, як це відзначається в майстернях на Боспорі і в Скіфії, відсутній. Складається враження, що в цих майстернях, перед тим як їх покинути, здійснили генеральне прибирання, але ці споруди продовжували використовувати як житлові комплекси.

У той же час звертають на себе увагу деякі об'єкти, виявлені в центральній частині Ольвії. Так ще в 1950-х рр. на ділянці АГД було розкопано, як пише Л. М. Славін, три з'єднані між собою підвальні приміщення, які функціонували в різний час. Будівлі над нами вже не було і один із цих підвалів в архаїчну добу тривалий час використовувався для скидання в нього відходів саме металообробного виробництва. До глибини 1,40 м разом із сміттям він був заповнений перепаленими стінками горнів, шматками мідних шлаків із вкрапленням металу, уламками тиглів із мідними напливами, шматками деревного вугілля, а також поламаними і бракованими мідними виробами (Славін 1962, с. 10), тобто заповнення складало саме те, що, власне, і повинно було складати культурний шар у згаданих майстернях.

А в ході робіт 1982 р. у Верхньому місті було виявлено яму з аналогічним заповненням. Разом із шлаками, перепаленими шматками стінок горнів в цій ямі було знайдено дельфінчик і монету-стрілку, що може свідчити, що скидання сюди виробничих відходів здійснювалось досить тривалий час (Назаров 1987, с. 112). Ніде, ні на Боспорі, ні в Скіфії майстерні так ретельно не прибирали. А це може свідчити, що в ольвійських майстернях працювали не місцеві постійні майстри, а тимчасові заїжджі, можливо, на умовах оренди. Цим пояснюється і варварський вид металевих виробів, авторство виготовлення яких приписувалось грецьким майстрам, які відразу по приїзду вивчили смаки аборигенів, що давало привід до недавнього часу вважати Ольвію потужним ремісничим центром, від якого повною мірою залежало місце північнопричорноморське населення.

Таким чином напрашується висновок, що із налагодженням життя в Ольвії майстри, які працювали на Ягорлицькому торжищі, можливо, тільки в теплий сезон, почали перебиратись в місто, де при великій кількості населення і вищій організації економічного життя у порівнянні з Березанським поселенням і Ягорлицьким торжищем, існував і більш широкий попит на їхню продукцію. Та й умови проживання були більш зручними. Майстри могли затримуватись в місті, орендуючи приміщення, де облаштовували майстерні, які водночас були і торговельними лавками-ергастеріями. Із Ольвії заїжджі майстри могли розповсюджувати свою діяльність і на периферію, обслуговуючи сільське населення ольвійської хори. Про це свідчать поодинокі знахідки глиняних ливарних

форм на поселеннях ольвійської хори, де більше ніяких слідів обробки металів не виявлено. Це були виключно сезонні землеробські поселення, на яких ольвіополіти перебували лише в теплий сезон. А також слід згадати поховання варварського ливарника у Марицинському могильнику, що неподалік від Ольвії, супроводжене ливарною формою. Думки, що це поховання належало грецькому майстру, не обґрунтовані, оскільки воно було здійснене з дотриманням ритуалу поховань ранньоскіфських курганів Посулля (Ольговський 2014, с. 142, 146).

Після від'їзду ремісників майстерню прибирали, викидаючи всі рештки виробничої діяльності, для чого були використані згадані об'єкти з відходами ливарного ремесла на території Ольвії.

Надалі Гілея вже не згадувалась в літературній традиції, але продовжувала відігравати для колоністів певне значення. Ймовірно вони навідувались туди за деревиною і сіллям. Крім того, відомо, що на Ахілловому Дромі, який ототожнюється із сучасною Тендрівською коосою, розташовувався ольвійський стадіон, на якому проводились легкоатлетичні змагання і кінні змагання вершників і на колісницях. У трагедії Евріпіда «Іфігінея у Тавриді» корабель Ореста пропливав повз Ахіллів Дром «із чудово розміченими стадіями», тобто з наміченими дистанціями для змагань з бігу з високими орієнтирами, які було видно навіть з моря.

ЛІТЕРАТУРА

- Болтенко, М. Ф. 1960. Исторические судьбы острова Березань. *Записки Одесского археологического общества*, 1 (34), с. 38-46.
- Бонковська, С. М. 1991. *Ковальство на Україні (XIX — початок XX ст.)*. Київ: Наукова думка.
- Брун, Ф. 1860. О позднейших названиях Древней Гилеи. *Записки Одесского общества истории и древностей*, IV, с. 237-243.
- Бруяко, І. В., Карпенко, В. А. 1992. Древняя география и колебания уровня моря (на примере Северо-Западной части Черноморского бассейна в античную эпоху). *Вестник древней истории*, 2, с. 87-97.
- Бурачков, П. О. 1875. О местоположении древнего города Каркинитеса и монетах ему принадлежащих. *Записки Одесского общества истории и древностей*, IX, с. 3-133.
- Доватур, А. И., Каллистов, Д. П., Шишова, И. Л. 1982. *Народы нашей страны в «Истории» Геродота*. Москва: Наука.
- Ієвлев, М. М. 1992. Природні умови та господарська діяльність Ольвійської держави у VII—V ст. до н. е. В: Паньков, С. В. (ред.). *Стародавнє виробництво на території України*. Київ: Наукова думка, с. 129-140.
- Крыжицкий, С. Д., Буйских, С. Б., Бураков, А. В., Отрепко, В. М. 1989. *Сельская округа Ольвии*. Киев: Наукова думка.
- Лапин, В. В. 1966. *Греческая колонизация Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.
- Назаров, В. В. 1987. Новые данные о бронзолитейном ремесле Ольвии. В: *Актуальные проблемы историко-археологических исследований*. Киев: Наукова думка, с. 112.

Ольговский, С. Я. 2014. *Цветная металлообработка Северного Причерноморья VII—V вв. до н. э.* Москва: Университет Дмитрия Пожарского.

Ольговский, С. Я. 2016. Новая литейная форма из Ольвии и ольвийская металлообработка позднеархаического времени. *Revista arheologica*, XII, 1—2, с. 189-198.

Островерхов, А. С. 1979. К вопросу о сырьевой базе античных ремесленного производства в районе Днепровского и Бугского лиманов. *Вестник древней истории*, 3, с. 114-126.

Прушевская, Е. О. 1955. Художественная обработка металла Ольвии, Боспора и Херсонеса. В: Гайдукевич, В. Ф., Максимова, М. И. (ред.). *Античные города Северного Причерноморья*. Москва: АН СССР, с. 325-355.

Рубан, В. В. 1980. О датировке Ягорлыцкого поселения. В: Анохин, В. А. (ред.). *Исследования по античной археологии Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 104-114.

Славин, Л. М. 1962. Ольвийські квартали центральної частини Верхнього міста. *Археологічні пам'ятки УРСР*, XI, с. 3-32.

Сокольский, Н. И. 1971. *Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья*. Москва: Наука.

Шилик, К. К. 1975. К палеографии Ольвии. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Ольвия*. Киев: Наукова думка, с. 51-91.

REFERENCES

Boltenko, M. F. 1960. Istoricheskie sudby ostrova Berezan. *Zapiski Odesskogo arheologicheskogo obshchestva*, 1 (34), с. 38-46.

Bonkovska, S. M. 1991. *Kovalstvo na Ukraini (XIX — pochatok XX st.)*. Kyiv: Naukova dumka.

Brun, F. 1860. O pozdneishikh nazvaniakh Drevnei Gilei. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, IV, s. 237-243.

Bruiako, I. V., Karpenko, V. A. 1992. Drevniaia geografiia i kolebaniia urovnia moria (na primere Severo-Zapadnoi chasti Chernomorskogo basseina v antichnuiu epokhu). *Vestnik drevnei istorii*, 2, s. 87-97.

Burachkov, P. O. 1875. O mestopolozhenii drevnego goroda Karkinitesa i monetakh emu prinaldlezhashchikh. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, IX, s. 3-133.

Dovatur, A. I., Kallistov, D. P., Shishova, I. L. 1982. *Narody nashei strany v «Istorii» Gerodota*. Moskva: Nauka.

Ievliev, M. M. 1992. Pryrodni umovy ta hospodarska diialnist Olviiskoi derzhavy u VII—V st. do n. e. In: Pankov, S. V. (ed.). *Starodavnie vyrobnytstvo na terytorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, s. 129-140.

Kryzhitskii, S. D., Buisikh, S. B., Burakov, A. V., Otreshko, V. M. 1989. *Selskaia okrugа Olvii*. Kiev: Naukova dumka.

Lapin, V. V. 1966. *Grecheskaia kolonizatsiia Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.

Nazarov, V. V. 1987. Novye dannye o bronzoliteinom remesle Olvii. In: *Aktualnye problemy istoriko-arkheologicheskikh issledovaniï*. Kiev: Naukova dumka, s. 112.

Olgovskii, S. Ia. 2014. *Tsvetnaia metalloobrabotka Severnogo Prichernomoria VII—V vv. do n. e.* Moskva: Universitet Dmitriia Pozharskogo.

Olgovskii, S. Ia. 2016. Novaia liteinaia forma iz Olvii i olviiskaia metalloobrabotka pozdnearkhaicheskogo vremeni. *Revista arheologica*, XII, 1—2, с. 189-198.

Ostroverkhov, A. S. 1979. K voprosu o syrevoi baze antichnykh remeslennogo proizvodstva v raione Dneprovskogo i Bug'skogo limanov. *Vestnik drevnei istorii*, 3, s. 114-126.

Prushevskaiia, E. O. 1955. Khudozhestvennaia obrabotka metalla Olvii, Bospora i Khersonesa. In: Gaidukovich, V. F., Maksimova, M. I. (ed.). *Antichnye goroda Severnogo Prichernomoria*. Moskva: AN SSSR, s. 325-355.

Ruban, V. V. 1980. O datirovke Iagorlytskogo poseleniia. In: Anohin, V. A. (ed.). *Issledovaniia po antichnoi arheologii*

Severnogo Prichernomoria. Kiev: Naukova dumka, s. 104-114.

Slavin, L. M. 1962. Olviiski kvartaly tsentralnoi chastyny Verkhnoho mista. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, XI, s. 3-32.

Sokolskii, N. I. 1971. *Derevoobrabatyvaiushchee remeslo v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomoria*. Moskva: Nauka.

Shilik, K. K. 1975. K paleografii Olvii. In: Kryzhitsky, S. D. (ed.). *Olviiia*. Kiev: Naukova dumka, s. 51-91.

S. Olgovskyi

ANTIQUE GYLEA IN THE LOWER DNEPER

The purpose of the paper is to highlight the dynamics of changes in the geographical situation in the lower reaches of the Dnieper, in particular on the Kinburn peninsula in ancient times, and the development of the region against the background of the Greek colonization of the Lower Bug region. The scientific novelty lies in the comparison of archaeological and ancient Greek literary sources with paleogeographic data, which made it possible to restore the natural conditions in the area of the Bug-Dnieper estuary and significantly supplement the idea of the formation of Greek-barbarian relations in the region. The natural conditions in the area of the Bug-Dnieper estuary have repeatedly changed over the past millennia, which was associated with fluctuations in the Black Sea level. Significant changes also took place after the 17th—18th centuries. In ancient times, the Kinburn Peninsula was known in ancient literature, but it had a completely different configuration of the coastline and was covered with dense deciduous forest. At the end of the 7th century BC on the banks of one of the branches of the Dnieper delta, a settlement arose, which, by its morphological characteristics, was defined as a temporary seasonal marketplace, where artisans worked in the warm season — people from the Dnieper region, the Balkans, the North Caucasus and even the distant eastern regions. The fading of life in the marketplace was associated with the founding of Olbia, where artisans who came from afar could stay for a long period, regardless of seasonal changes in the weather and renting premises for setting up temporary workshops there. From Olbia, these craftsmen could extend their activities to the Chora settlements, as evidenced by the worn-out clay molds on some of them, and the burial of a barbarian caster in the Maritsino burial ground near Olbia. When the lease expired, the craftsmen left, and the premises were cleaned and all traces of craft activities were dumped into an abandoned basement room in the Upper Town, excavated in the 50s. last century or into pits similar to the one that was excavated in 1982.

Keywords: Kinburn Peninsula, Achilles Drom, Tendra Spit, Tendra Bay, Yagorlyk Bay, Oleshki Sands, Yagorlyk settlement, Berezan island, craft center, seasonal marketplace.

Одержано 9.05.2024

ОЛЬГОВСЬКИЙ Сергій, кандидат історичних наук, Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна.

OLGOVSKYI Sergyi, Candidate of Historical Sciences, Kiev National University of Culture and Arts, Kiev, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-8677-9312,

e-mail: olgovskiy@online.ua.